

Funkcje ołtarza w świetle tekstów Starego Testamentu

1. Etymologia słowa „ołtarz”

Przystępując do omawiania roli ołtarza w kulcie Boga Jahwe i sporadycznie w kulcie Baala (Sdz 6,25-31; 1 Krl 18,20-40) na przykładzie wybranych tekstów starotestamentowych z uwzględnieniem funkcji ołtarza w państwach sąsiadujących z Izraelem, należy przede wszystkim sięgnąć do genezy tego słowa. U podstaw pojęcia „ołtarz” (hebr. *mizbēaḥ*, plur. *mizbēḥôt*) i związanej z nim czynności składania ofiar leży rdzeń *zbḥ*, który w formie czasownikowej *zābāḥ* ma znaczenie „zarzynać, zabić na ofiarę, złożyć ofiarę”, a w szczególności zarznąć i pociąć w celu złożenia ofiary”¹.

Z rdzenia wywodzi się także słowo *zbḥ* określające miejsce składania ofiar, a które ogólnie tłumaczy się jako ołtarz. Hebrajski termin *mizbēaḥ* ma swoje odpowiedniki w językach państw ościennych, np. *mdbḥ* (ugar.), *mzbḥ* (fen.), *mdbḥ* (eg.), *madbāḥ* (arab.) czy *madbaḥ* (aram.). Naturalnie, są to ogólne określenia miejsca składania ofiar, ponieważ w poszczególnych krajach ołtarze przeznaczone do składania darów ofiarnych nosiły swoje

* Śp. ks. prof. dr hab. Alfred Tschirschnitz był kierownikiem Katedry Wiedzy Starotestamentowej i Języka Hebrajskiego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.

¹ C.L. Meyers, *Ołtarz*, [w]: *Encyklopedia Biblijna*, P.J. Achtemeier (red.), Warszawa 1999, s. 871; Dohmen (brak imienia), *mizbeah*, [w]: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (TWAT), G. J. Botterweck, H. Ringgren (red.), Stuttgart – Köln – Berlin – Mainz 1985, t. 4, kol. 789-790; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG), K. Galling (red.), Tübingen 1957, wyd. 3, t. I, kol. 253.

specyficzne nazwy, np. ołtarz kadzielnny w świątyniach asyryjskich określano mianem *mīqnaqqū*².

Użycie słowa *mizbēah* w kontekście biblijnych rytuałów religijno-ofiarniczych poszerzyło jego kultowe znaczenie. W tym aspekcie ołtarz może oznaczać jakąkolwiek płaszczyznę, na której składano wszelkiego rodzaju ofiary bogom. W kilku miejscach Starego Testamentu występuje inne słowo określające miejsce składania ofiar. W 2 Sm 23,20 i Iz 29,1 jest użyte określenie *ʿrīʿel* w znaczeniu „palenisko na ofiary” (od *ʿārāḥ* – rozpalici ogień). Natomiast u Ez 43,15-16 występują formy *harʿel* – oraz *ʿrīel* – ołtarz na ofiary, palenisko. Określenie *harʿel* ma swój rodowód w sumeryjsko-akkadyjskim wyrazie *arallū* (świat podziemny, góra bogów)³.

2. Ołtarze w państwach sąsiadujących z Izraelem

Badania archeologiczne przeprowadzone na terenach państw starożytnego Bliskiego Wschodu wykazały dużą różnorodność występowania ołtarzy. Były one traktowane jako miejsca szczególnie uświęcone, na których człowiek składał ofiarę bóstwu, tym samym nawiązując z nim kultową społeczność. Z tego względu ołtarz odgrywał bardzo ważną rolę w życiu religijnym ludów starożytnych. Ponieważ w ramach tej pracy trudno jest przedstawić i omówić, nawet pobieżnie, wszystkie typy ołtarzy i ich funkcje, należy z konieczności ograniczyć się tylko do kilku wybranych przykładów z terenu Egiptu oraz Asyrii i Babilonii, a przede wszystkim z Izraela i Judy.

2.1. Egipt

W starożytnym państwie egipskim, podobnie jak w innych krajach Bliskiego Wschodu, ośrodkiem kultu każdego bóstwa była świątynia, którą uważano za dom boga i taką też nadawano jej nazwę (eg. *ḥwt ntr*). Pierwotną formą świątyni była kapliczka z trzciny lub drewna, otoczona

² E. Unger, *Altar*, [w]: *Reallexikon der Assyriologie* (RLA), E. Ebeling, B. Meisner (red.), Berlin und Leipzig 1932, t. I, s. 74.

³ W.F. Albright, *Archeologia Palestyny*, Warszawa 1964, s. 135; W. F. Albright, *Die Religion Israels im Lichte der archäologischen Ausgrabungen*, München – Basel 1965, s. 169; W. Zimmerli, *Ezechiel 2. Ezechiel 25-48*, Biblischer Kommentar Altes Testament (BKAT), Neukirchen-Vluyn 1969, t. XII/2, s. 1094; *Handbuch zum Alten Testament* (HAT), Erste Reihe 13, Tübingen 1955, s. 239; W. Eichrodt, *Der Prophet Hesekiel. Kapitel 19-48. Das Alte Testament Deutsch* (ATD), Göttingen 1969, t. 22/2, s. 290.

plotem, który zarazem wyznaczał święty krąg⁴. Wprowadzenie użycia kamienia do budowy świątyń diametralnie zmieniło ich wygląd, nadając tym budowlom coraz większe rozmiary.

Ołtarze świątynne tej najwcześniejszej historii Egiptu (okres predynastyczny, do ok. 3100 r. a.Chr.) charakteryzowała bardzo prosta forma. Zazwyczaj była to trzcinowa plecionka (eg. *hnp*), która kształtem przypominała stół. W późniejszym czasie została ona zastąpiona przez ołtarz w formie kamiennej płyty z wyrytymi zagłębieniami na ofiary libacyjne. Z biegiem czasu ołtarz ulegał modyfikacji, otrzymał bowiem podstawę i w ten sposób powstała nowa forma tego obiektu sakralnego zaopatrzona z tyłu w stopnie. Jednakże zawsze miał on kształt stołu, na którym składano ofiary⁵. Tego rodzaju ołtarze znajdowały się w wielu sanktuariach egipskich, m.in. w świątyniach grobowych Mentuhotepa II (2060-2009 r. a.Chr.; XI dynastia) i Totmesa III (1504-1450 r. a.Chr.; XVIII dynastia), usytuowane w Deir el-Bahari (Górny Egipt)⁶.

Na egipskim stole ofiarnym obok innych wotów nie brakowało także kwiatów. Dary przynoszone przez ofiarodawców były przez kapłana podnoszone do góry, a następnie kładzione na stole (ołtarzu) oczyszczonym wodą i wonnościami (Wj 29,24; Kpł 7,30). Trudno jest dzisiaj autorytatywnie stwierdzić czy ofiary przeznaczone dla bogów egipskich były spalane w całości, czy tylko wybrane ich części. W tej materii wypowiada się K. Galling⁷, który w oparciu o materiał archeologiczny uważa, że w staroegipskim kulcie nie było ofiar całopalnych w ścisłym tego słowa znaczeniu. Nie znaleziono bowiem typowych ołtarzy całopalnych, lecz jedynie garnki do pieczenia, które następnie były składane na stołach ofiarniczych.

Przed małymi sanktuariami we wnętrzach świątyń ustawiano niewielkie ołtarze w kształcie kamiennych bloków, często ozdobionych na ściankach reliefami (Wj 20,25). Istniał także zwyczaj stawiania małych ołtarzy w nekropoliach przed grobami. jednakże trudno jest określić, od jak dawna

⁴ A. Erman, *Die Religion der Ägypter*, Berlin und Leipzig 1934/78, s. 165-166.

⁵ K. Galling, *Der Altar in der Kulturen des Alten Orients*, Berlin 1925, s. 14.

⁶ F. Pawlicki, *Skarby architektury starożytnego Egiptu. Królewskie świątynie w Deir el-Bahari*, Warszawa 2000, s. 54.166-167.

⁷ K. Galling, *Der Altar...*, s. 13.

było to praktykowane⁸. Niewielkie ołtarzyki znajdowały się także w domach prywatnych, gdzie były ustawione przed małymi kapliczkami stawianymi w ogrodach, co zostało wykazane przez wykopaliska archeologiczne, przeprowadzone w Tell el-Amarna⁹.

Innym typem były ołtarze mające za podstawę cylinder ze spoczywającymi na nich misami lub płytami, gdzie palono kadzidła lub składano inne ofiary¹⁰.

Największe ołtarze występują na dziedzińcach dużych świątyń na otwartej przestrzeni. Są to tzw. ołtarze solarne, poświęcone takim bogom jak Re lub Aton. Tego rodzaju świątynie, zawsze solarne, były wznoszone już w epoce Starego Państwa (2686-2181 r. a.Chr.), a których ruiny występują na obszarze od Abusir do Abu Gurab (Dolny Egipt).

Z wielu zrujnowanych świątyń pozostałych na tym terenie, do rekonstrukcji najbardziej nadawała się świątynia solarna wyniesiona przez faraona Nyweserre (Niuserre; V dynastia – 2492-2345 r. a.Chr.) w Abu Gurab¹¹. Była ona wzorowana na podobnym obiekcie znajdującym się w Heliopolis (eg. *'Iwnw*)¹².

Podobnie jak w sakralnym kręgu kompleksu piramidy, w świątyni solarnej można wyróżnić cztery podstawowe elementy, a mianowicie: dwie świątynie (dolną i górną), dziedziniec i ołtarz. Dolna świątynia była połączona wznoszącą się rampą ze świątynią górną, na której otwartym dziedzińcu stał ołtarz.

Ten solarny ołtarz znajdował się przed przysadzistym słupem *benben*, symbolizującym prawzgórze, na którym po raz pierwszy objawiło się słońce w postaci ptaka benu¹³. Przy tym ołtarzu odprawiano wszelkie rytuały kultowe, podobnie jak to odbywało się we wszystkich świątyniach solarnych, zarówno w tych, które weszły w skład świątyń grobowych w okresie Nowego Państwa (1567-1085 r. a.Chr.), a także w sanktuariach

⁸ Helck-Otto, *Kleiner Wörterbuch der Aegyptologie*, Wiesbaden 1970, s. 33.

⁹ H. Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin – New-York 1971, wyd. 2, s. 16.

¹⁰ G. Rachtel, *Słownik cywilizacji egipskiej*, Katowice 1995, s. 252.

¹¹ A. Erman, *Die Religion...*, s. 171.

¹² H. Bonnet, *Reallexikon...*, s. 543-545; A. Dembska, *Kultura starożytnego Egiptu. Słownik*, Warszawa 1995, s. 83.

¹³ W. Bator, *Religia starożytnego Egiptu*, Kraków 2004, s. 181.246.270; H. Bonnet, *Reallexikon...*, s. 100-101; A. Erman, *Die Religion...*, s. 90.

epoki el-Amarna¹⁴, gdzie czczono Atona, wyobrazonego w postaci tarczy słonecznej z promieniami zakończonymi ludzkimi dłońmi¹⁵.

Jak wynika z badań archeologicznych, w świątyni solarnej faraona Sahewre (Sahure: V dynastia) znajdowały się cztery ołtarze połączone ze sobą, skierowane ku stronom świata, wykute w jednym bloku alabastru¹⁶.

Wspaniałym przykładem tego typu jest ołtarz solarny znajdujący się w kompleksie świątynnym królowej Hatszepsowet (Hatszepsut, 1504-1483 r. a.Chr., XVIII dynastia) w Deir el-Bahari (Górny Egipt). Znajduje się on w zespole świątynnym poświęconym kultowi boga słońca – Re-Harachte¹⁷, zlokalizowanym w północnej części świątyni, nawiązując poprzez wybór tej strony świata do prastarego centrum solarnego w Heliopolis¹⁸.

Zgodnie z obowiązującą zasadą budowy kompleksów sakralnych, dziedziniec, na którym znajduje się ołtarz, ma formę otwartą. Miało to umożliwić bezpośredni kontakt władcy z Re-Harachte.

Na tym otwartym dziedzińcu został wzniesiony duży kamienny ołtarz o wymiarach 5 na 4,35 m¹⁹, zajmujący prawie całą powierzchnię podwórca. Od strony zachodniej, na osi wejścia, znajdują się dziewięciostopniowe schody prowadzące na szeroką platformę, otoczoną niewielką balustradą. Na tej platformie składano ofiary bogu-słońcu. U góry ołtarz posiada dekorowany gzyms, a narożniki obramowano wąskim torusem²⁰. Natomiast sama forma ołtarza przypomina staroegipski piedestał (eg. *sht*). Został on zaopatrzony w inskrypcje hieroglificzne informujące, że fundatorem tego wspaniałego ołtarza solarnego wykonanego z białego wapienia, była królowa Hatszepsut.

Badania ołtarza wykazały, że pierwotnie był on zaprojektowany na mniejszą skalę. Świadczą o tym zachowane elementy z pierwszej fazy budowy, według której na szczyt ołtarza miały prowadzić siedmiostopniowe schody, brak było również zamieszczonych później inskrypcji hieroglificznych.

¹⁴ H. Bonnet, *Reallexikon...*, s. 776-778.

¹⁵ Tamże, s. 59-71.

¹⁶ N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004, s. 132.

¹⁷ H. Bonnet, *Reallexikon...*, s. 626.

¹⁸ F. Pawlicki, *Skarby architektury...*, s. 117.

¹⁹ Tamże, s. 119 (fot. 112); H. Bonnet, *Reallexikon...*, s. 14.

²⁰ F. Pawlicki, *Skarby architektury...*, s. 121 (il. 113).

Warto także zaznaczyć, że podobny ołtarz znajdował się w kompleksie zrujnowanej świątyni grobowej Totmesa III w Deir el-Bahari²¹, a także w Karnaku w świątyni jubileuszowej tego władcy, gdzie ołtarz został umiejscowiony na dachu tej budowli.

W sąsiednim Luxorze, w świątyni boga Amona, rytuały związane z kultem solarnym odbywały się na rozległym dziedzińcu zbudowanym przez faraona Amenhotepa III (1417-1379 r. a.Chr.; XVIII dynastia). Również w świątyni grobowej Totmesa IV (1425-1417 r. a.Chr.) znajdował się ołtarz solarny podobny do tego, jaki znajdował się w świątyni solarnej królowej Hatszepsut.

2.2. Asyria i Babilonia

Na terenie Mezopotamii na przestrzeni wieków pojawiały się różne typy świątyń, od najbardziej archaicznych z epoki sumeryjskiej do wspaniale rozwiniętych w I tys. a.Chr.

Przykładem świątyni sięgającej czasów sumeryjskich jest sanktuarium bogini Isztar w Aszszur, politycznej i religijnej stolicy Asyrii. Jest to prostokątne pomieszczenie, na końcu którego znajdowało się podwyższenie z posągiem bóstwa.

Innym spotykanym rodzajem świątyni jest tzw. typ syryjski, według którego ołtarz był ustawiony na zewnątrz, frontem do wejścia. Tego rodzaju formy świątynno-ołtarzowe są charakterystyczne dla sanktuariów babilońskich okresu I tys. a.Chr.²².

W świątyniach mezopotamskich wota były składane regularnie dwa razy dziennie: o świcie i wieczorem po ukazaniu się księżyca. W późniejszym czasie ustalił się zwyczaj składania ofiar czterokrotnie w ciągu dnia. Ubój zwierząt nie odbywał się na terenie świątyni, ale dokonywano go poza jej obrębem. Po zabiciu zwierzęcia gotowano jego mięso lub pieczono w kuchni świątynnej. Końcowym etapem ceremonii było złożenie przygotowanej ofiary na ołtarzu, a najcenniejszą jej częścią były nerki i uda²³. Bowiem w przeciwieństwie do rytuałów kultowych z terenów Syrii i

²¹ Tamże, s. 160-171.

²² G. Contenau, *Życie codzienne w Babilonii i Asyrii*, Warszawa 1963, s. 230-231.

²³ St. Łach, *Rozwój ofiar w religii starotestamentowej*, [w:] *Sprawy Biblijne*, z. XXIV, Poznań – Warszawa – Lublin 1970, s. 10.

Palestyny, w świątyniach mezopotamskich rzadko spalano zwierzęta, raczej składano ją w formie ugotowanych pokarmów na stole ofiarniczym²⁴.

Wykopaliska archeologiczne wykazały, że w asyryjskich świątyniach prawie zawsze znajdowały się trzy podstawowe sprzęty, niezbędne do sprawowania kultu ofiarniczego, a mianowicie: stół przeznaczony do składania darów ofiarnych, ołtarz kadzielny oraz naczynie na wodę²⁵. Ten stan jest potwierdzany przez teksty asyryjskie, w których wielokrotnie występują wyrazy określające te trzy przedmioty. Pierwszym z nich jest *paššûru* (stół ofiarniczy), następnie *miqnaqu* (ołtarz kadzenia; inne nazwy: *muqattirtu* lub *adaguru*) oraz *egubbu* (naczynie na świętą wodę). Te sprzęty pojawiają się również na reliefach królów: Aszszurnasirpala II (Aszszurnasirpali, 884/3-859/8 r. a.Chr.; Nowe Państwo Asyryjskie) i Salmanasara III (858-824 r. a.Chr.). Z czasów panowania Aszszurnasirpala II i Sargona II (721-705 r. a.Chr.) zachowały się *paššûru* wykonane z kamienia, wapienia i gipsu²⁶.

Natomiast ołtarze pochodzące z czasów neobabilońskich (chaldejskich, 626-539 r. a.Chr.) posiadały środkową kolumnę opierającą się na trzech krótkich kończynach zwierzęcych²⁷.

Prace archeologiczne prowadzone na wielu stanowiskach w różnych rejonach Mezopotamii wydobyły na światło dzienne liczne miejsca ofiarnych libacji, a także znaczną ilość ołtarzy kadzenia, np. w Nippur na terenie świątyni Enlila został znaleziony ołtarz (datowany na ok. 2500 r. a.Chr.), na którym znajdowały się resztki ofiar ze zwierząt²⁸. W odróżnieniu od ołtarzy kadzenia, które używano już od II tys. a.Chr., należy stwierdzić, że były to czworokątne wysokie kolumny z podestem dla osoby składającej ofiarę kadzielną. Typowym tego przykładem jest ołtarz kadzenia pochodzący ze świątyni bogini Isztar, znajdującej się w Aszszur²⁹.

W Muzeum Brytyjskim w Londynie i w paryskim Luwrze znajdują się dwa fragmenty płaskorzeźby pochodzącej z pałacu ostatniego wielkiego

²⁴ Tamże, s. 9.

²⁵ K. Galling, *Der Altar...*, s. 17-38.

²⁶ E. Unger, *Altar*, s. 74; St. Łach, *Rozwój ofiar...*, s. 9.

²⁷ E. Unger, *Altar*, s. 74.

²⁸ J. Klein, *Nippur. A.I.*, [w:] RLA, Berlin – New York 2001, t. 9, z.7/8, s. 533-535; Nötscher (brak imienia), *Enlil*, [w:] RLA, Berlin und Leipzig 1938, t. 2, s. 382-387.

²⁹ E. Unger, *Altar*, s. 74-75.

władcy asyryjskiego Aszszurbanipala (669/8-631/26 r. a.Chr.) w Niniwie. Oba te fragmenty są częściami jednej płyty kamiennej, rozbitej w trakcie prowadzonych wykopalisk i przedstawiającej ziggurat (zikkurat)³⁰ o czterech piętrach, z których najwyższe jest ozdobione rogami. Ten szczególnie dekoracyjny ma bardzo istotne znaczenie. Jest bowiem dowodem, że ziggurat spełniał religijną funkcję, a przedstawienie rogów na najwyższym, a zarazem najmniejszym piętrze poziomie upodobiło go do wielkiego ołtarza. Starożytne ołtarze w przeważającej części były zaopatrzone w rogi na czterech krawędziach, aby zapewnić bezpieczeństwo temu, kto się uchwycił tych rogów (Wj 27,2; 1 Krl1,50). Jest więc bardzo prawdopodobne, że ta płaskorzeźba przedstawia ziggurat z Suzy, a wieńczące go rogi były wykonane z błyszczącego brązu³¹.

Interesujące dane o życiu religijnym Babilończyków przytacza G. Contenau, tak opisując sanktuarium babilońskie:

„Do tych wielkich świątyń w Babilonie, które nadawały miastu charakter religijnej metropolii, trzeba doliczyć mnóstwo kaplic i ołtarzy wzniesionych na ulicach, wzdłuż budynków lub na skrzyżowaniach (coś w rodzaju sułtańskich turbe w Stambule). O tym wszystkim mówi napis z tej epoki, który warto przytoczyć:

Ogółem jest w Babilonie: pięćdziesiąt trzy świątynie wielkich bogów, pięćdziesiąt pięć kaplic Marduka, trzysta kaplic bóstw ziemskich, sześćset bóstw niebieskich, sto osiemdziesiąt ołtarzy bogini Isztar, sto osiemdziesiąt bogów Nergala i Achada oraz dwanaście ołtarzy rozmaitych bogów”³².

3. Różnorodność i lokalizacja ołtarzy w Izraelu

W Starym Testamencie miejsca, w których jest mowa o ołtarzach, usytuowane są nieregularnie. Najwięcej ich pojawia się w Pięcioksięgu, co jest zrozumiałe, ponieważ w tej części występuje najwięcej tekstów kapłańskich związanych ze sprawowaniem kultu Boga Jahwe. Poza Pentateuchem ołtarze są często wymieniane w Księgach Królewskich, w 2 Księdze Kronik, a także u Ezechiela. Analizując struktury i budowanie

³⁰ A. Sołtysiak, *ziggurat*, [w]: *Religia. Encyklopedia PWN*, T. Gadacz, B. Milerski (red.), Warszawa 2003, t. 9, s. 491.

³¹ A. Parrot, *Biblia i świat starożytny*, Warszawa 1968, s. 88-89.

³² G. Contenau, *Życie codzienne...*, s. 235-236.

ołtarzy ofiarnych opisanych w księgach Starego Testamentu, trzeba powiedzieć, że ich wznoszenie nie było ograniczone tylko do świątyń. Chodzi tu przede wszystkim o okres przed centralizacją kultu w Jerozolimie za panowania Jozjasza (639-609 r. a.Chr.). Ze względu na to, że na ołtarzach spalano ofiary ze zwierząt oraz inne pokarmy, z zasady były one budowane na otwartej przestrzeni. Wyjątkiem były ołtarze kadzielne, które ze względu na swą specyfikę, mogły stać w świątyniach w pomieszczeniach zamkniętych.

Jak wynika ze Starego Testamentu, ołtarze mogły istnieć i funkcjonować niezależnie od świątyni. Przykładem tego są opowiadania o patriarchach, gdzie jest mowa o wnoszeniu ołtarzy w różnych miejscach (Rdz 12,7; 13,18; 33,20 i in.). Natomiast świątynia nie mogła bez nich egzystować i zazwyczaj wnoszono je na dziedzińcach tych sanktuariów. Także nieco tajemnicze miejsca kultu, znane jako *bāmôt* (wyżyny), mogły być, aczkolwiek nie zawsze, swego rodzaju *mizb^ehôt* (1 Sm 9,12 – składanie przez Samuela ofiary na wyżynie)³³.

W Starym Testamencie *bāmā^h* w znaczeniu sakralnym „wyżyna kultowa, miejsce kultowe) pojawia się w wielu miejscach (1 Sm 9,12; 1 Krl 11,7; 2 Krn 33,17 i in.) i oznacza miejsce święte, na którym znajduje się ołtarz, a obok niego masseby i aszery. Obecność tego *sacrum* powodowała, że taka wyżyna odróżniała się od zwykłego wzniesienia terenu. Należy tu jednak zaznaczyć, że prawie wszystkie *bāmôt* w Palestynie były miejscami kultu, zwłaszcza w okresie przedizraelskim (Ez 20,28-29)³⁴.

Najprostszą formą świątyni kanaańskiej sprzed inwazji izraelskiej była wyżyna³⁵. To wyniesienie terenu ponad poziom pól spowodowało, że wyżyna została uznana za miejsce święte. Obok naturalnych wzniesień istniały sztuczne wyżyny zbudowane przez człowieka, z ziemi lub ułożone

³³ J. Lach, *1-2 Księgi Samuela*, Pismo Święte Starego Testamentu (PŚST), Poznań – Warszawa 1973, t. IV-1, s. 154; H. J. Stoebe, *Das Erste Buch Samuelis*, Kommentar zum Alten Testament (KAT), Gütersloh 1973, t. VIII, s. 203.

³⁴ G. Fohrer, K. Galling, *Ezechiel*, [w:] Handbuch zum. AT, Tübingen 1955, s. 112-113; W. Zimmerli, *Ezechiel I. Ezechiel 1-24*, BKAT, Neukirchen-Vluyn 1969, t. VIII/1, s. 450-452; R. Hentschke, *Der Stellung der vorexilischen Schriftpropheten zum Kultus*, Beiheft zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft (BZAW), Berlin 1957, t. 75, s. 67-68.

³⁵ G. Fitzer, *Höhe*, [w:] Biblisch-Historisches Handwörterbuch (BHH), Göttingen 1964, t. II, kol. 736-737; K. Koch, *Kulthöhe*, [w:] BHH, t. II, kol. 1021-1022.

z kamieni, jak np. wyżyna kultowa w Megiddo, która powstała w okresie wczesnego brązu (XXVI –XXII w. a.Chr.). Usytuowany na niej duży, wzniesiony z kamieni ołtarz o średnicy 8 m i wysokości 1,4 m jest nieco młodszy i pochodzi z XII w. a.Chr. Został on wzniesiony na miejscu dawnego sanktuarium. Do otoczonego murem ołtarza prowadziły od wschodu schody³⁶. Wokół tego ołtarza znaleziono resztki kości zwierzęcych, co jest dowodem na składanie tam ofiar kultowych³⁷.

Przykładem takiej kanaańskiej wyżyny okresu przedizraelskiego jest miejsce kultowe w Gezer, które było w użyciu już od epoki chalkolitu (koniec V tys. a.Chr.) aż do okresu późnego brązu (ok. 1200 r. a.Chr.). Jak wykazały badania archeologiczne, była to platforma usytuowana na podłożu skalnym. Na tej platformie o wymiarach 30 na 25 m wznosiło się dziesięć masseb, a na zachód od nich znajdował się duży blok kamienny, być może pełniący rolę ołtarza³⁸.

Za najstarszą wyżynę izraelską pochodzącą z XI w. a.Chr., poświęconą kultowi Boga Jahwe, uważa się kompleks świątynny, który został odkryty w Tell Arad³⁹, położonym na południu Palestyny, w bliskiej odległości od Beer Szeby. Badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1962-1967 na terenie starożytnego Arad, odsłoniły w północno-zachodniej części miasta sanktuarium z czasów panowania Salomona (965-926 r. a.Chr.). W skład tego obiektu sakralnego, o wymiarach 20 na 15 m, wchodziła właściwa świątynia, budynki pomocnicze oraz dziedziniec, otoczony murem od strony wschodniej. Na środku dziedzińca stał ołtarz przeznaczony na ofiary całopalne. Został on wzniesiony z nieobrobionych kamieni w kształcie prostopadłościanu (Wj 20,25). Jego wysokość wynosiła 1,35 m, natomiast kwadratowa podstawa mierzyła 2,5 m długości. Górną część ołtarza wyłożono kamiennymi płytami, a na ich powierzchni

³⁶ St. Gądecki, *Archeologia biblijna*, Gniezno 1994, t. 2, fot. 23.

³⁷ N. L. Lapp, *Megiddo*, [w:] *Encyklopedia Biblijna*, s. 733; H. M. Kenyon, *Archäologie im Heiligen Land*, wyd. 2, Neukirchen-Vluyn 1976, s. 109-114.

³⁸ St. Mędala, *Najstarsze zabytki budownictwa sakralnego na terenie Palestyny. Prace komisji archeologicznej oddziału PAN w Krakowie*, Kraków 1970, z. 9/1970, s. 171; J. Benzinger, *Hebräische Archäologie*, wyd. 3, Hildesheim – New-York 1974, s. 321; St. Gądecki, *Archeologia biblijna*, t. 1, s. 197, 214.

³⁹ St. Mędala, *Obiekty kultowe w epoce żelaza i w okresie grecko-rzymskim*, [w:] *Archeologia Palestyny*, L. W. Stefaniak (red.), Poznań – Warszawa – Lublin 1973, s. 715; S. Richard, *Arad*, [w:] *Encyklopedia Biblijna*, s. 43-44.

wyżłobiono dwa rzędy kanalików, przeznaczonych na odpływ krwi zwierząt ofiarnych. U jego podstawy leżała gruba warstwa popiołu, będąca pozostałością po całopaleniach. Obok natrafiono na kadzielnicę oraz na resztki wielu naczyń używanych w kulcie ofiarniczym. Naprzeciw ołtarza znajdował się owalny basen, z pewnością przeznaczony do rytualnych obmyć⁴⁰.

Dziedzinec tego obiektu sakralnego był przedzielony schodami, znajdującymi się między ołtarzem, a sanktuarium. Było to prostokątne pomieszczenie o wymiarach 2,70 na 9 m, na które składało się miejsce święte (hebr. *hēkāl*) oraz mała cella (hebr. *d^ebîr*), umieszczona na podwyższeniu. Z *hēkāl* do *d^ebîr* prowadziły schody, a po obu ich stronach, przy wejściu do *d^ebîr*, stały dwa ołtarze wykonane z wapienia⁴¹. Większy ołtarz, stojący po lewej stronie wejścia, miał 51 cm wysokości, natomiast drugi – 30 cm. Były one dobrze obrobione i wypolerowane, a na ich górnej powierzchni wyżłobiono wgłębienia, być może na krew składanych zwierząt ofiarnych.

Świątynia w Arad została gruntownie przebudowana pod koniec IX w. lub na początku VIII w. a.Chr., m.in. ołtarz został poszerzony o ok. 35 cm, ale nadal pozostał na tym samym miejscu. Wszystko wskazuje na to, że pod koniec VIII w. przestał on pełnić swoje funkcje. Z pewnością miało to związek z reformami religijnymi przeprowadzonymi w dobie panowania króla judzkiego Hizkijasza (725-697 r. a.Chr.) i Jozjasza (639-609 r. a.Chr.). kiedy po centralizacji kultu w Jerozolimie świątynia w Arad przestała funkcjonować, oba ołtarze wapienne położono na boku i przykryto ziemią⁴².

Interesujący przykład ołtarza z czasów izraelskich znaleziono w Tell es-Seba' (Beer Szeba). Czas jego powstania określa się na VIII w. a.Chr. Można powiedzieć, że jest on pierwszym odnalezionym ołtarzem izraelskim posiadającym rogi (Wj 27,2). Zbudowano go z obrobionych kamieni, a na jednym z tych bloków jest widoczny wyryty motyw węża. Taki sposób wykonania tego miejsca kultu stał w rażącej sprzeczności

⁴⁰ St. Mędała, *Obiekty kultowe...*, s. 720.

⁴¹ S. H. Horn, P. K. McCarter jr., *Podzielona monarchia. Królestwa Judy i Izraela*, [w:] *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, wyd. II, Warszawa 2009, s. 261.

⁴² Tamże, s. 261.

z przepisami Tory Mojżeszowej odnośnie sposobu budowania wszelkiego rodzaju *mizb^ehôt*, zawartymi w Wj 20,24-25. Ołtarz w Beer Szebie jest rzadkim przykładem sprawowania czynności kultowych na innym miejscu niż w świątyni jerozolimskiej, a jego szczytna górna część wskazuje na długotrwałe spalanie zwierząt ofiarnych na przestrzeni wieków. Tego rodzaju miejsca kultu znaleziono w sanktuariach w Megiddo, Sychem, Gezer oraz innych miejscowościach palestyńskich⁴³.

Z archeologicznego punktu widzenia, na terenie Palestyny i Kanaanu można wyodrębnić kilka form ołtarzy, uwzględniając materiał, z którego zostały one zbudowane. W dużej mierze ma to związek z „Prawem ołtarza” zawartym w Wj 20,24-25:

„Uczynisz mi ołtarz z ziemi i będziesz składał na nim twoje ofiary całopalne i twoje ofiary pojednania z twoich owiec i bydła. Na każdym miejscu, gdzie nakażę ci wspominać moje imię, przyjdę do ciebie i będę ci błogosławił. A jeżeli uczynisz mi ołtarz z kamieni, nie zbudujesz go z ciosanych kamieni, bo gdy przyłożysz do niego swoje dłuto, zbeczczysz go”.

„Prawo ołtarza” jest poprzedzone przypomnieniem o nieczynieniu sobie bogów ze srebra i złota (Wj 20,22-23) przez Izraelitów. Zakaz ten stoi na czele wielkiego zbioru praw, znanego jako Kodeks Przymierza (Wj 20,22-23,19). Jednakże brak jest widocznego i logicznego związku między zakazem czynienia posągów bóstw ze srebra i złota, a przepisami o budowie ołtarza. Jest więc prawdopodobne, że wiersze 22 i 23 zostały dodane później⁴⁴.

Prawo budowy ołtarza normuje sposób jego wznoszenia oraz miejsce, na którym można go postawić. Według tego prawa, ołtarz powinien być zbudowany w bardzo prosty sposób, nawiązując tym samym do *mizb^ehôt* wznoszonych przez patriarchów (Rdz 8,20; 12,7-8; 26,25; 33,20 i in.). Materiałem użytym do ich postawienia miała być tylko ziemia lub kamienie, których w żaden sposób nie wolno było ociosywać, bowiem

⁴³ Tamże, s. 258; A. Reichert, *Altar*, [w:] *Biblisches Reallexikon*, K. Galling (red.), wyd. 2, Tübingen 1977, 2, s. 8-9; *The Ancient Near East in Pictures*, J. B. Pritchard (red.), Princeton 1954, s. 192 (fot. 575); S. H. Horn, P. K. McCarter jr., *Podzielona monarchia...*, s. 258; A. Reichert, *Kultgeräte*, [w:] *Biblisches Reallexikon*, s. 192.

⁴⁴ St. Lach, *Księga Wyjścia*, PŚST, Poznań 1964, t. I-2, s. 205; M. Noth, *Das 2. Buch Mose. Exodus*, ATD, wyd. 6, Göttingen 1978, t. 5, s. 141-142.

wszelka obróbka profanowała kamień, i na tak przygotowanym ołtarzu zabronione było składanie ofiar. Pytanie: „Dlaczego do budowy ołtarza nie wolno było używać kamieni obrobionych narzędziami żelaznymi?” pozostaje w zasadzie bez odpowiedzi. Z jednej strony próbuje się to wyjaśnić wiarą w obecność bóstwa w danym kamieniu i zakazem zakłócania mu spokoju, a z drugiej strony – przy ociosywaniu kamieni mogłoby dojść do chęci przedstawienia w rzeźbie jakichś motywów kanaańskich.

Jest oczywiste, że każdy ołtarz był ściśle związany z terenem, na którym został wzniesiony. Znalazło to swoje uzasadnienie w nakazie określającym miejsce jego budowy. Jak wynika z Wj 20, 24, Prawo Mojżeszowe zezwalało na stawianie ołtarzy i składanie ofiar tam, gdzie dojdzie do teofanii Boga Jahwe. A więc chodziłoby tutaj jedynie o ograniczenie budowy ołtarzy do pewnych określonych tym objawieniem miejsc. Zgadzałoby się to z relacjami zawartymi w późniejszych księgach Starego Testamentu o składaniu ofiar na różnych miejscach (Sdz 6,20-21; 13,19; 21,4; 1 Sm 7,9; 9,12; 10,8; 13,9 i in.)⁴⁵.

Jak już było wspomniane, starotestamentowe ołtarze można sklasyfikować według materiału użytego do ich budowy. Mamy więc do czynienia z *mizb^ehôt* usypanymi z ziemi (Wj 20,24), zrobionymi z bloków kamiennych (1 Sm 6,14; 14,33-35), a także zbudowanymi z pojedynczych kamieni (Wj 20,25; por. Rdz 31,46; Joz 8,31; 1 Krl18,31-32). Sporadycznie wspominane są ołtarze, które były naturalną skałą. Na nich także można było składać ofiary (Sdz 6,20).

Z innych *mizb^ehôt* występujących na terenie Izraela należy wymienić tzw. ołtarze metalowe, o których jest mowa tylko w Starym Testamencie. Właściwym materiałem użytym do ich budowy było drewno, obite blachą miedzianą lub złotą (Wj 27,1-2; 30,1-3; 37,25-26; 38,1-2).

Klasycznym przykładem ołtarza wyciosanego ze skały w postaci sześciennego bloku jest ołtarz znajdujący się w skalnej świątyni w Petrze, dawnej stolicy Nabatejczyków⁴⁶. Jest to duży blok o wymiarach 2,72 na 1,83 m i prawie 1 m wysokości, do którego prowadzą z przedniej strony

⁴⁵ St. Lach, *Księga Wjścia*, s. 206.

⁴⁶ M. K. Milne, *Nabatea, Nabatejczycy*, [w:] *Encyklopedia Biblijna*, s. 804-806.

czterostopniowe schody⁴⁷. Obok tego dużego ołtarza stał mniejszy, także przeznaczony do składania ofiar. Przed nimi rozciągał się wielki, wykuty w skale dziedziniec.

Podobny ołtarz został znaleziony w Tanak w postaci kamiennego dużego bloku o wysokości 1 m. Był on zaopatrzony w stopień, w miseczkę, a także otoczony głęboką rynną. Badania archeologiczne dowiodły, że jego powstanie można datować na okres średniego brązu (1800-1550 r. a.Chr.)⁴⁸.

4. Ołtarz i jego funkcje w Starym Testamencie

Jak już zostało wcześniej powiedziane, relacje o wznoszeniu ołtarzy zawarte w księgach Starego Testamentu rozmieszczone są nieregularnie. Najwięcej pojawiają się ich w Pięcioksięgu w opisach dziejów patriarchów oraz w związku z różnorodnością przepisów kultowych i ofiarniczych. Już bowiem w opowiadaniu o Kainie i Ablu (Rdz 4,3-5) jest mowa o złożeniu przez nich ofiar Bogu. Autor biblijny uważał to za rzecz naturalną, że już pierwsi ludzie ofiarowywali Jahwe to, co mieli najlepszego, a mianowicie: rolnik – płody roli, a pasterz – najpiękniejsze sztuki ze swoich stad. Fakt złożenia ofiary przez Kaina i Abła jest bezsporny, nie wiadomo jednak, gdzie został on dokonany, ponieważ nie ma tu ani słowa o budowie ołtarzy:

Rdz 4,3-4 „I stało się po pewnym czasie, że Kain złożył Jahwe ofiarę z płodów ziemi. Także Abel złożył ofiarę z pierworodnych swojej trzody i ich tłuszczu...”.

Być może ofiary te zostały dokonane wprost na ziemi. W Starym Testamencie jest bowiem wielokrotnie mowa o składaniu ich bez sprecyzowania miejsca tego aktu (1 Sm 7,9; 10,8; 13,9 i in.)⁴⁹.

Pierwsza relacja o budowie ołtarza pojawia się w historii Noego, po zakończeniu potopu na ziemi:

⁴⁷ A. Jeremias, *Das Alte Testament in Lichte des Alten Orients*, wyd. 3, Leipzig 1916, s. 403; J. Benzinger, *Hebräische Archäologie*, s. 318-320.

⁴⁸ A. Reichert, *Altar*, s. 7; J. Benzinger, *Hebräische Archäologie*, s. 320.

⁴⁹ St. Lach, *Księga Rodzaju*, PŚST, t. I-1, Poznań 1962, t. I-1, s. 224; C. Wertermann, *Genesis. Kapitel*

I-II, BKAT, wyd. 2, Neukirchen-Vluyn 1976, t. 1/1, s. 403-406; J. Lach, *I-2 Księgi Samuela*, s. 145.12.179; H. J. Stoebe, *Das Erste Buch Samuelis*, s. 173-174, 210-211, 252.

Rdz 8,20 „I zbudował Noe ołtarz dla Jahwe, następnie wziął ze wszystkiego bydła czystego i z wszystkiego ptactwa czystego, i złożył je jako ofiarę całopalną na ołtarzu”.

W tym opowiadaniu jest wprawdzie mowa o ołtarzu, na którym spoczęła ofiara Noego, ale nie wiadomo, z jakiego materiału został on wzniesiony. Także w wielu innych miejscach, gdzie jest mowa o budowie *mizb^ehôt*, nie podano z czego zostały postawione (Rdz 12,7-8; 13,18; 26,25; 33,20 i in.). Prawdopodobnie dla autora biblijnego większe znaczenie miał fakt złożenia ofiary Bogu Jahwe i wzywania Jego imienia niż materiał, z którego dany ołtarz został zbudowany. Jak wykazały badania archeologiczne, w czasach biblijnych *mizb^ehôt* były wnoszone przede wszystkim z kamieni, niekiedy obrobionych, co w przypadku patriarchów miałyby swoje logiczne uzasadnienie. Jako nomadzi przemieszczali się oni ze swoimi stadami w poszukiwaniu nowych pastwisk, a w przypadku konieczności budowy ołtarza nie wnosili go na stałe, ale budowali z materiału, który mieli w zasięgu ręki, a więc z luźnych kamieni. Wnoszone przez nich tego rodzaju *mizb^ehôt* mogły być uzupełniane i uszczelniane ziemią w celu nadania im większej stabilności.

Podczas czytania relacji o budowie ołtarzy przez patriarchów, nasuwa się pytanie: „Czy na każdym z nich składano ofiary?”. Jest to uzasadnione, gdyż w niektórych miejscach w ogóle nie ma mowy o składaniu ofiar.

Rdz 12,7-8 „I ukazał się Jahwe Abramowi i rzekł: Potomstwu twemu dam tę ziemię. Wtedy zbudował tam ołtarz dla Jahwe, który mu się ukazał. Następnie wyruszył stamtąd w góry na wschód od Betelu i rozbił namiot. Od zachodu było Betel, natomiast od wschodu Aj. I zbudował tam ołtarz dla Jahwe i wzywał imienia Jahwe”.

Rdz 26,24-25 „I ukazał mu się Jahwe tej nocy i rzekł: Ja jestem Bogiem Abrahama, twego ojca. Nie lękaj się, gdyż Ja będę z tobą i będę ci błogosławił, i rozmnożę twoje potomstwo ze względu na Abrahama, mojego sługę. I zbudował tam ołtarz i wzywał imienia Jahwe...”.

Jak wynika z powyższych tekstów, wnoszenie niektórych ołtarzy wiązało się z teofanią Boga Jahwe i wzywaniem Jego imienia. Trudno jest dzisiaj powiedzieć czy później dochodziło do złożenia właściwej ofiary. Niektórzy egzegeci, jak np. Cz. Jakubiec, zwrot „i wzywał imienia Jahwe” tłumaczą przez „złożył ofiarę (ofiary)”, uważając, że konsekwencją teofanii było złożenie na ołtarzu właściwej ofiary.

Rdz 12,8 „...Tam również zbudował ołtarz dla Jahwe i złożył ofiarę (dziękczynną)”.

Rdz 26,25 „Izaak zbudował więc tam ołtarz i złożył ofiary dla Jahwe...”⁵⁰.

W Starym Testamencie mamy także do czynienia z ołtarzami, którym nadano odpowiednie nazwy, stosownie do zaistniałych okoliczności.

Rdz 33,20 „I postawił tam ołtarz i nadał mu nazwę „El (jest) Bogiem Izraela”.

Jednakże wielu egzegetów tłumaczy hebrajski wyraz *'ēl* nie jako imię własne, lecz ogólnie „Bóg”⁵¹. Według takiego przekładu końcowy fragment wiersza 20 otrzymuje brzmienie „Bóg (jest) Bogiem Izraela” (hebr. *'ēl 'ae lōhē jīsrā'ēl*), co jest dość dziwnym i nieprecyzyjnym tłumaczeniem, bowiem z aspektu filologicznego termin *'ēl* należy uważać za imię własne Boga. Już w czasach patriarchów był przez nich czczony „Bóg ojców” (Wj 3,15) na długo przed wystąpieniem Mojżesza i powstaniem Izraela jako społeczności połączonej wspólną wiarą w Jahwe. *El*⁵² jako termin ogólnie odnoszony do Boga Izraela, pojawia się przede wszystkim w księgach historycznych Starego Testamentu, rzadziej w psalmach i u proroków⁵³.

Jeszcze w dwóch miejscach Starego Testamentu jest mowa o nadaniu wzniesionym ołtarzom specyficznych nazw, nawiązujących do pewnych wydarzeń zaistniałych w tym czasie w społeczności izraelskiej (Joz 22,34; JI 6,24).

W pierwszym przypadku nadana nazwa jest nawiązaniem do sytuacji, jaka miała miejsce w Szilo po odprawieniu przez Jozuego plemion zajordańskich: Rubena, Gada i połowy Manasses, które w drodze powrotnej zbudowały nad Jordanem okazały ołtarz. Jego wzniesienie wywołało zaniepokojenie pozostałych pokoleń izraelskich, mieszkających na zachód od Jordanu.

⁵⁰ Cz. Jakubiec, *Genesis. Księga Rodzaju*, Warszawa 1957, s. 146, 148, 218; St. Lach, *Księga Rodzaju*, s. 332; C. Westermann, *Genesis. Kapitel 12-36*, BKAT, Neukirchen-Vluyn 1981, t. I/2, s. 179-182; G. v. Rad, *Das Erste Buch Mose. Genesis*, ATD, wyd. 10, Göttingen 1976, t. 2-4, s. 124.218.

⁵¹ G. v. Rad, *Das Erste Buch Mose. Genesis*, s. 265.

⁵² F. M. Cross, *'ēl*, [w:] TWAT, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1973, t. I, kol. 259-179.

⁵³ S. Szymik, *Imiona 'El oraz 'Elohim jako określenia Boga w Biblii Hebrajskiej*, [w:] *Mów Panie, bo słucha sługa Twój*, W. Chrostowski (red.), Warszawa 1999, s. 206-213; J. Warzecha, *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005, s. 74.

Joz 22,10 „Gdy przybyli w okolice Jordanu w kraju Kanaan, wtedy synowie Rubena, synowie Gada i połowa plemienia Manassesu zbudowali tam ołtarz nad Jordanem, ołtarz okazały z wyglądu”.

Joz 22,16 „Tak mówi całe zgromadzenie Jahwe: Co oznacza to wiarołomstwo, którego dopuściliście się wobec Boga Jahwe, dziś odwracając się od Jahwe poprzez zbudowanie sobie ołtarza, aby zbuntować się dziś przeciwko Jahwe”.

Pokolenia zamieszkujące tereny na zachód od Jordanu obawiały się, że Rubenicy, Gadyci i połowa Manassesytów będą chciały ustanowić odrębny ośrodek kultu Jahwe, rywalizujący z centrum w Szilo. W związku z zaistniałą sytuacją wysłano poselstwo pod wodzą Pinechasa, syna kapłana Eleazara, które miało zbadać całą sprawę na miejscu (Joz 22,13). Obawiano się bowiem, że może dojść do schizmy, mogącej doprowadzić do bałwochwaltwa, jak to miało miejsce w Peor (Lb 25,1-18; Pwt4,3-7), co pociągnęło za sobą gniew Jahwe i ukaranie Izraelitów. Ofiarowano nawet przyjęcie plemion zajordańskich na swoje ziemie, byleby tylko nie powstało schizmatyczne miejsce kultu, ponieważ sanktuarium Jahwe może być tylko jedno i to w Przedjordaniu.

Jednakże pokolenia zajordańskie wyjaśniły, że nie wzniosły tego ołtarza w celu składania jakichkolwiek ofiar, a więc nie będzie on ośrodkiem kultu, ma być tylko świadectwem dla przyszłych pokoleń, że plemiona Rubena, Gada i połowa Manassesu, aczkolwiek mieszkają w Zajordaniu, to uznają i czczą Boga Jahwe i chcą mieć udział w prawdziwym kulcie Jahwe, doznając Jego błogosławieństwa (Joz 22,21-29).

Wzniesienie tego okazałego ołtarza można więc traktować jako monumentalny pomnik, symbol jedności, a nie jako znak rywalizacji religijnej. W związku z tą zaistniałą sytuacją sanktuarium w Szilo pozostało w dalszym ciągu jedynym miejscem kultu Boga Jahwe.

Omawiany ołtarz otrzymał nazwę stosowną do porozumienia zawartego między plemionami Rubena, Gada i połowy Manassesu, a pozostałymi pokoleniami izraelskimi mieszkającymi po wschodniej stronie Jordanu:

Joz 22,34 „I nazwali synowie Rubena i synowie Gada ten ołtarz „Ed”, bowiem mówili: On jest świadkiem między nami, że Jahwe jest Bogiem”.

Jak już było wspomniane, nadawanie nazw różnym miejscom i pomnikom celem upamiętnienia różnych wydarzeń z życia społeczeństwa izraelskiego było powszechnym zjawiskiem, jak to podaje Stary Testament

(Rdz 16,7-14 i in.)⁵⁴. Nadanie temu ołtarzowi nazwy „Ed” (hebr. *‘ēd* – świadek, świadectwo) miało na celu zacieśnienie braterskiej więzi między pokoleniami izraelskimi, rozdzielonymi wodami Jordanu (Rdz 31,51-54)⁵⁵.

Drugi przykład nadania ołtarzowi nazwy stosownej do zaistniałych okoliczności wiąże się z dziejami Gedeona, który przebywał w Ofra, swoim rodzinnym mieście należącym do rodu Abiezera z pokolenia Manasses (Sdz 6,11;15)⁵⁶. Jak wynika z Sdz 6,25 ojciec Gedeona, Joasz, był czcicielem Baala, ponieważ do niego należał ołtarz tego bóstwa, znajdujący się na terenie jego posiadłości. Nie była to jednak prywatna własność Joasza, ponieważ Sdz 6,28-30 podaje, że było to lokalne sanktuarium poświęcone Baalowi, a mieszkańcy Ofra byli jego wyznawcami⁵⁷. Na terenie Izraela odkryto kilka kanaańskich świątyń np. w Hazor⁵⁸, Lakisz⁵⁹, a także wiele miejsc kultowych na otwartej przestrzeni, podobnych do tego z Ofra, datowanych na XII-X w. a.Chr.

W historii o powołaniu Gedeona na wodza do walki z Midianitami pojawia się ważna relacja o złożeniu przez niego ofiary Bogu Jahwe wprost na skale:

Sdz 6,20 „I rzekł do niego Anioł Boży: weź mięso i placki, i połącz na tej skale, a polewkę wylej. I tak uczynił”.

Do złożenia ofiary na skale doszło także podczas teofanii Anioła Jahwe, poprzedzającej narodziny Samsona:

Sdz 13,19-20 „I wziął Manoach koźlę i ofiarę z pokarmów, i położył je jako ofiarę na skale dla Jahwe, który czyni cuda, a Manoach i jego żona patrzyli. I stało się, gdy płomień z ołtarza wznosił się ku niebu, także anioł Jahwe uniósł się w płomieniu z ołtarza. A Manoach i jego żona widząc to padli na swoje twarze na ziemię”.

⁵⁴ St. Lach, *Księga Rodzaju*, s. 359; C. Westermann, *Genesis, Kapitel 12 – 36*, BKAT, Neukirchen-Vluyn 1982, t. 1/2, s. 296-297.

⁵⁵ St. Lach, *Księga Rodzaju*, s. 441; C. Westermann, *Genesis, Kapitel 12 – 36*, s. 610.

⁵⁶ M. Noth, *Das Buch Josua*, HAT, Erste Reihe 7, Tübingen 1971, s. 1134-135; H. W. Hertzberg, *Die Bücher Josua, Richter, Ruth*, ATD, wyd. 5, Göttingen 1973, t. 9, s. 126-127.

⁵⁷ A. Tschirschnitz, *Kult Baala i Aszery w tekstach Starego Testamentu. Studium historyczno-teologiczne*, Warszawa 2009, s. 66-67; H. W. Hertzberg, *Die Bücher Josua, Richter, Ruth*, s. 192-193.

⁵⁸ Y. Yadin, *Hazor. Die Wiederentdeckung der Zitadelle König Salomos*, Hamburg 1976, s. 43-119.

⁵⁹ P. Amiet, *Die Kunst des Alten Orients*, Freiburg – Basel 1977, s. 464-465.

W obu przypadkach jest mowa o złożeniu ofiary na skale, jednakże w opowiadaniu o Manoachu miejsce to nosi już miano ołtarza.

Na terenie Kanaanu znaleziono kilka ołtarzy skalnych tego typu, na których składano ofiary bogom. W starożytnym Tanak, usytuowanym na południowym krańcu równiny Ezdrelon, w bliskiej odległości od Megiddo⁶⁰, odkryto duży blok skalny o wysokości 1 m. ponieważ był on zaopatrzony w stopień, a także w miseczkę wyłobioną na powierzchni, można przypuszczać, że pełnił on rolę ołtarza, zwłaszcza, że otaczała go głęboka rynna. To konkretne miejsce w Tanak należy datować na okres średniego brązu (1800-1550 r. a.Chr.)⁶¹.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa można powiedzieć, że do tego samego okresu należy ołtarz skalny z Megiddo, zaopatrzony w wykute stopnie. Na jego powierzchni znajdowało się wiele misek o różnej głębokości, przeznaczonych na ofiary. Całości miejsca kultu dopełnia naturalna rynna, ciągnąca się z zachodu na wschód⁶².

Do okresu średniego brązu zalicza się także płaski ołtarz skalny z wyłobionymi miseczkami, znajdujący się na Gebal Reḫme w Negebie. Natomiast we wschodniej Jordanii przy el-Dāmige odkryto owalną skalną płytę o wymiarach 3,2 na 2,3 m., wysokości od 26 do 8 cm. Na jej krawędzi było usytuowanych dziesięć misek, rozmieszczonych w regularnych odstępach od siebie. Ten specyficzny owalny ołtarz nie ma bliższego odpowiednika w kulturowych kręgach na terenie Syrii i Palestyny⁶³.

Jak podaje Sdz 6,22 i 13,22 Gedeon, a także Manoach i jego żona, byli pod wrażeniem przeżytych teofanii, co wyrażało się nawet w okrzyku przerażenia „ach!” (hebr. *“hāh*), wydanym przez Gedeona na widok Anioła Jahwe:

Sdz 6,22 „Gdy zobaczył Gedeon, że był to Anioł Jahwe, wówczas rzekł: Ach, Panie, Jahwe, przecież widziałem Anioła Jahwe twarzą w twarz”.

Reakcja Gedeona jest taka sama jak późniejszy spontaniczny odruch proroka Izajasza na widok Boga Jahwe siedzącego na tronie w otoczeniu swego orszaku w świątyni (Iz 6,1-5). Uspokojony Bożymi słowami (Sdz

⁶⁰ N. L. Lapp, *Tanak*, [w:] *Encyklopedia Biblijna*, s. 1234-1236.

⁶¹ A. Reichert, *Altar*, s. 6-7.

⁶² Tamże, s. 7-8.

⁶³ Tamże, s. 7.

6,23), Gedeon postawił ołtarz i nadał mu nazwę, która nawiązywała do słów wypowiedzianych przez Jahwe⁶⁴:

Sdz 6,24 „I zbudował Gedeon ołtarz dla Jahwe i nadał mu nazwę »Jahwe jest pokojem«. Jest on jeszcze do dzisiaj w Ofra Abiezara”.

W tym wierszu jest wprawdzie mowa o wzniesieniu ołtarza, ale nie zostało podane z jakiego materiału. Ten brak określenia budulca jest charakterystyczny dla wielu miejsc Starego Testamentu, gdzie jest mowa o stawianiu tych obiektów kultowych. Zgodnie z „Prawem ołtarza” (Wj 20,24-25) do ich budowy należało użyć ziemi lub zwykłych nieobrobionych kamieni⁶⁵. Wzniesione w ten sposób ołtarze spełniały swoje kultowe zadanie tylko tam, gdzie zostały postawione, ponieważ nie mogły być przenoszone na inne miejsce.

W zbiorze przepisów religijno-kultowych, zawartych w Wj 25,1 – 31,8, dotyczących budowy sanktuarium i jego urządzeń, znajduje się polecenie wykonania dwóch przenośnych ołtarzy z ich pełnym wyposażeniem.

Pierwsza relacja dotyczy budowy ołtarza przeznaczonego do składania ofiar całopalnych (Wj 27,1-8; 38,1-7):

Wj 27,1-2.8 „I sporządzisz ołtarz z drzewa akacjowego, pięć łokci długi i pięć łokci szeroki. Ołtarz będzie kwadratowy, a jego wysokość (wyniesie) trzy łokcie. Zrobisz mu rogi na jego czterech narożnikach. Rogi te będą z nim jedną całością i pokryjesz go miedzią. Będzie wykonany z desek, (wewnątrz) pusty, tak jak ci to zostało pokazane na górze. Tak niech go zrobią”.

Ten ołtarz wykonany z desek akacjowych, wewnątrz pusty i zaopatrzony na bokach w pierścienie, w które wkładano drążki, mógł być przenoszony z miejsca na miejsce (Wj 27,6-7). Pozwalały na to jego wymiary, bowiem kwadratowa podstawa wynosiła ponad dwa metry, natomiast wysokość półtora metra⁶⁶. Ponieważ ołtarze izraelskie nie mogły być zaopatrzone w stopnie (Wj 20,26), przeto składający ofiarę podchodził do nich korzystając ze swego rodzaju rampy usypanej z ziemi⁶⁷.

⁶⁴ H. W. Hertzberg, *Die Bücher Josua, Richter, Ruth*, s. 192.

⁶⁵ J. Benzinger, *Hebräische Archäologie*, s. 320.

⁶⁶ W. G. Drever, *Wagi i miary*, [w:] *Encyklopedia Biblijna*, s. 1321-1322; *Ołtarz*, brak autora, [w:] *Leksykon Biblijny*, F. Rienecker, G. Maier (red.), Warszawa 2001, s. 572

⁶⁷ *Ołtarz*, brak autora, s. 572.

Ważnym elementem w kulcie izraelskim były rogi, wystające z czterech narożników ołtarza i tworzące z nim jedną całość (Wj 27,2). Poprzez pomazanie tych rogów krwią ofiarnego zwierzęcia, dokonywano aktu przebłagania za popełnione winy (Wj 29,12; Lev 4,7; Ez 43,15.20). Były one także formą azylu dla nieumyślnego mordercy (Wj 21,12-14; 1 Krl 1,50; 2,28)⁶⁸. Według Am 3,14 odcięcie rogów pozbawiało ołtarz jego mocy oraz sakralnego charakteru⁶⁹.

Zarówno w przypadku ołtarza całopalnego, jak i kadzielnego (Wj 30,2), brak jest podanych wymiarów rogów, które znajdowały się na ich narożnikach. Wiadomo tylko, że jeden z nich był pokryty miedzią (Wj 27,2), natomiast rogi ołtarza kadzenia zostały powleczone złotem (Wj 30,2-3).

Wciąż żywa jest dyskusja na temat sakralnego znaczenia rogów ołtarza. Nie były one wyłącznym wynalazkiem Izraelitów, bowiem znajdowały się także na ołtarzach innych ludów starożytnych. W związku z tym genezy umieszczenia tam rogów należy szukać nie w Izraelu, ale w Mezopotamii, gdzie w tamtejszych kultach odgrywały doniosłą rolę, uważano je bowiem za symbol mocy (Pwt 33,17; 1 Krl 22,11; Mi 4,13; Ps 22,22). W Asyrii i Babilonii początkowo wyobrażały one jedynie boga księżyca Sina (sum. Nannar), który ukazywał się na niebie jako półksiężyc. Jako władca korony księżycowej mianował on królów, nadając i odbierając godność królewską. A ponieważ i królowie byli uważani za potomków bogów, niejednokrotnie byli przedstawiani z rogami na monarszych nakryciach głowy, jak to było w przypadku króla Akkadu, Naram-Sina (2259-2223)⁷⁰. Także wielu innych bogów starożytnej Mezopotamii było przedstawianych z rogami na głowach, jak np. Baal⁷¹.

⁶⁸ J.B. Lach, *Księgi 1-2 królów*, PŚST Poznań 2007, t. IV-2, s. 154-155; Würthwein E., *Die Bücher der Könige. 1 Könige 1-16*, ATD, t. 11,1, Göttingen 1977, t. 11,1, s. 19-20.

⁶⁹ E. Zawiszwski, *Księga Amosa*, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, PŚST, Warszawa 1968, t. XII-1, s. 208; H. W. Wolff, *Dodekapropheten 2. Joel, Amos*, BKAT, wyd. 2, Neukirchen-Vluyn 1975, t. XIV/2, s. 239; W. Rudolph, *Joel – Amos – Obadja – Jona*, Kommentar zum Alten Testament (KAT), Gütersloh 1971, t. XIII,2, s. 165-166; J. Benzinger, *Hebräische Archäologie*, s. 320.

⁷⁰ R. Ranoszek, *Religia starożytnej Mezopotamii ze szczególnym uwzględnieniem religii babilońsko-asyryjskiej*, [w:] *Mezopotamia*, J. Braun (red.), Warszawa 1971, s. 217; *The Ancient Near East...*, dz. cyt., s. 100 (fot. 309), s. 168 (fot. 490, 491).

⁷¹ P. Welten, *Götterbild, männliches*, [w:] *Biblisches Reallexikon*, s. 103-105.

Natomiast w religii izraelskiej rogi ołtarza symbolizowały moc Boga Jahwe, jaką udzielał On tym, którzy przychodzą do Niego z prośbą o pomoc. Nie należy więc dopatrywać się tu śladów dawnego kultu Jahwe pod postacią cielca (Wj 21-1-35)⁷².

W nowo zbudowanym przybytku (hebr. *miškān*), o którym jest mowa w Wj 26,1-37; 36,8-38, obok ołtarza całopalenia stanął także ołtarz kadzidlany (Wj 30, 1-10; 37,25-28), również wykonany z desek akacjowych, zaopatrzony w rogi i drażki do noszenia. Pokryty złotą blachą był nieco mniejszy od ołtarza całopalenia, bowiem jego wymiary wynosiły 1 na 1 na 2 łokcie (ok. 45 na 45 na 90 cm). Na tym złotym ołtarzu, jak go nazywano, było spalane kadzidło dwa razy dziennie. Odgrywał on także główną rolę w corocznych rytach oczyszczenia (Wj 30,10; Kpł 4,7.18).

Jednakże są miejsca w Starym Testamencie, które nic nie mówią o obecności ołtarza kadzenia w przybytku. Na ten temat tak wypowiada się St. Łach:

„O tym zaś, że nie znany był ołtarz kadzenia, ma świadczyć milczenie o nim w Wj rozdz. 25, gdzie mowa o innych sprzętach przybytku, oraz w Wj rozdz. 29 i Kpł rozdz. 8, gdzie mowa o ofiarach przebłagalnych. Ma też o braku ołtarza kadzenia świadczyć wzmianka o specjalnym sprzęcie przenośnym, zwanym mahtāh (Kpł rozdz. 16 i Lb rozdz. 16-17), z czego wynikałoby, że był wówczas tylko jeden ołtarz. Ołtarz zaś złoty, który się utożsamia z ołtarzem kadzenia, nie jest niczym innym, jak stołem chlebów pokładnych”⁷³.

Także ze świadectwa J. Flawiusza wynika, że i w ostatnich latach istnienia świątyni jerozolimskiej brak było w niej ołtarza kadzenia:

„Żydzi mają liczne twierdze i wsie rozsiane po całym kraju, ale tylko jedno miasto warowne, którego obwód wynosi około pięćdziesiąt stadiów, a liczba mieszkańców w przybliżeniu sto dwadzieścia tysięcy. Nazywają ją Jerozolimą. Tam w pobliżu środka miasta stoi mur kamienny mający około pięć pletrów długości i sto łokci szerokości i zaopatrzony w podwójne bramy. W jego obrębie znajduje się czworokątny ołtarz zestawiony w taki kształt z nieociosanych i nieobrobionych gładów, przy czym każdy jego bok miał dwadzieścia łokci długości i dziesięć szerokości. Obok niego wznosi

⁷² St. Łach, *Księga Wjścia*, s. 251.

⁷³ Tamże, s. 266.

się wielki budynek zawierający ołtarz i świecznik, oba sporządzone ze złota o wadze dwóch talentów. Na nich płonie ogień nie gasnący ani w dzień, ani w nocy...⁷⁴.

„Łupy niesiono w ogóle bez żadnego porządku, ale spomiędzy wszystkich rzucały się w oczy te, które zabrano ze świątyni jerozolimskiej: złoty stół o wadze wielu talentów i świecznik tak samo sporządzony ze złota, lecz wykonany według innego wzoru, niż jesteśmy przyzwyczajeni w codziennym życiu...⁷⁵”.

W wielu miejscach Starego Testamentu jest mowa o budowie różnorodnych ołtarzy, ale tylko w jednym przypadku mamy przekazaną relację o jednoczesnym wzniesieniu siedmiu ołtarzy na jednym miejscu (Lb 23,1). Ich powstanie wiąże się z historią Bileama i Balaka, króla Moabu (Lb 22-24):

Lb 22,1-2 „I rzekł Bileam do Balaka: Zbuduj mi tutaj siedem ołtarzy i przygotuj mi tutaj siedem cielców i siedem baranów. I uczynił Balak tak, jak powiedział Bileam. I ofiarowali Balak i Bileam cielca i barana na każdym ołtarzu”.

Wzniesienie siedmiu ołtarzy może mieć związek z kanaańskim rytuałem kultowym, w którym każdy był poświęcony innemu bogu. Liczba siedem bardzo często pojawia się w tekstach starotestamentowych (Rdz 2,2; 1 Krl 18,43; 2 Krl 5,10 i in.), bowiem dla Semitów siódemka była liczbą świętą⁷⁶.

W związku z tym, że polecenie budowy tych siedmiu ołtarzy musiało być szybko zrealizowane, wzniesiono je prawdopodobnie z ziemi i uzbieranych kamieni. Ten sposób postawienia byłby zgodny z „Prawem ołtarza” (Wj 20,24-25), nakazującym użycie do budowy ziemi lub nieobrobionych kamieni.

Na zakończenie tego omówienia występowania ołtarzy w tekstach Starego Testamentu, należałoby wspomnieć ołtarz z Damaszku, który tak zafascynował Achaza (742-725 r. a.Chr.), króla Judy, że nakazał kapłanowi Uriaszowi sporządzenie kopii tego ołtarza, według przesłanego planu i postawienie go w świątyni Jahwe na miejscu dużego „ołtarza z brązu”,

⁷⁴ J. Flawiusz, *Przeciw Apionowi. Autobiografia*, Poznań 1986, s. 45 (1,22,197-198).

⁷⁵ J. Flawiusz, *Wojna żydowska*, Warszawa 1991, s. 408-409 (VII,5,148).

⁷⁶ St. Lach, *Księga Liczb*, PŚST, Poznań – Warszawa 1970, t. II-2, s. 217; M. Noth, *Das 4. Buch Mose. Numeri*, ATD, wyd. 3, Göttingen 1977, 3, t. 7, s. 159-160.

który został przesunięty na inne miejsce (2 Krl 16,10-14). Nie zostało jednak powiedziane, czy zbudowanie i ustawienie tego ołtarza w świątyni wiązało się z nakazem króla asyryjskiego Tiglatpilezara III (745-727 r. a.Chr.) danym Achazowi, i czy oprócz ofiar składanych Jahwe służył on także kultowi bóstw asyryjskich⁷⁷.

Trudno jest dzisiaj autorytatywnie powiedzieć, jak wyglądał ten damasceński ołtarz, ponieważ nie są nam znane żadne źródła tekstowe i archeologiczne, które by zawierały jakieś informacje na ten temat⁷⁸. Wiadomo nam tylko, że był on zaopatrzony w stopnie, po których wstępowało się celem złożenia ofiary (2 Krl 16,12; por. Wj 20,26 – zakaz budowy schodów prowadzących do ołtarza).

Reasumując, trzeba stwierdzić, że chociaż nie zawsze jest to dokładnie sprecyzowane (Rdz 13,18), ołtarz w Izraelu pełnił różnorakie funkcje, z których najważniejsze to:

Ołtarz jako miejsce składania wszelkiego rodzaju ofiar (Rdz 8,20 i in.).

Ołtarz jako pomnik zawartego porozumienia lub układu (Iz 22,9-34).

Ołtarz jako miejsce wzywania Boga Jahwe, przy czym nie ma mowy o składaniu na im ofiar (Rdz 12,7-8; 35,1-7).

Ołtarz, zwłaszcza jego rogi, jako miejsce azylu dla nieumyślnego mordercy (Wj 21,14; 1 Krl 1,50; 2,28).

Summary

Article is devoted to the functions of the altars in the Holy Books of the Old Testament. The etymology of the word altar and its place in temples in Egyptian, Assyrian and Babylonian traditions is discussed firstly. The main part of this article is a research on diversity and localisation of the altars in Israel, their different functions in the Old Testament, as: place of sacrifice; monument; place where people prayed to God and an asylum (especially their horns) for unintentional murderers.

⁷⁷ J.B. Lach, *Księgi 1-2 Królów*, PŚST, Poznań 2007, t. IV-2, s. 494.

⁷⁸ Tamże, s. 493-494; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1 Kön. 17-2 Kön 25.*, ATD, Göttingen 1984, t. 11,2, s. 389-390.